

Р. В. Корнєєв, аспірант кафедри публічного управління та митного адміністрування Університету митної справи та фінансів

Н. І. Шевченко, кандидат наук з державного управління, доцент, доцент кафедри публічного управління та митного адміністрування Університету митної справи та фінансів

СТРАТЕГІЧНІ ОРІЄНТИРИ ДЕРЖАВНОЇ ПІДТРИМКИ МАЛОГО ТА СЕРЕДНЬОГО БІЗНЕСУ В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ

Проведено дослідження поточного стану малих і середніх підприємств, яке показало, що ескалація конфліктів і запровадження воєнного стану справили суттєвий дестабілізуючий вплив на вітчизняні господарські суб'єкти. Результати дослідження свідчать, що через посилення збройної агресії майже 50% підприємств припинили свою господарську діяльність, 20% перемістилися в межах України, а 4,4% мігрували за межі України. Текст розкриває основні проблеми та перешкоди, які заважають відродженню малих і середніх підприємств і погіршують їхню здатність досягати сталого зростання в умовах зростаючих ризиків безпеці. Вивчається реалізація державою важливих ініціатив щодо сприяння малому та середньому бізнесу в умовах війни. Вивчається реалізація державою важливих ініціатив щодо сприяння малому та середньому бізнесу в умовах війни. Зокрема, визначено, що відбудуться зміни в податкових інституціях, бізнес-середовище стане більш відкритим для зростання бізнесу, будуть створені закони для компенсації майнової шкоди, завданої військовими діями, буде надано фінансову допомогу фізичним особам і підприємствам, що працювали під час воєнного стану, а також підприємствам буде надано підтримку в переїзді в безпечніші райони. Оприлюднений перелік містить стратегічні пріоритети та інструменти державної підтримки, спрямовані на сприяння сталому розвитку малого та середнього бізнесу. Вони включають усунення законодавчих прогалин і сприяння розвитку реального сектору економіки шляхом подальшого впровадження практик електронного урядування. Крім того, будуть докладені зусилля для зменшення регуляторного та фіскального тягаря для малого та середнього бізнесу, захисту прав інтелектуальної власності та спрощення процедур ліцензування. Крім того, план передбачає спрощення доступу до фінансування та розширення доступних джерел фінансування для відновлення малого та середнього бізнесу. Це досягатиметься шляхом надання грантової підтримки, пільгового кредитування та запровадження програм лізингу та факторингу, а також інструментів краудфандингу та венчурного фінансування тощо, створення інфраструктурної бази для економічного відродження цього сектору шляхом розвитку індустріальних парків, фондів інноваційного розвитку, трансферу і комерціалізації технологій, формування локальних виробничих систем.

Ключові слова: державне регулювання економіки, стратегічні орієнтири, державна підтримка, малий та середній бізнес, воєнний стан, виклики, перспективи.

R. V. Korneev, N. I. Shevchenko. Strategic guidelines for state support of small and medium-sized businesses under martial law

An investigation was conducted into the current condition of small and medium-sized firms, revealing that the escalation of conflicts and the implementation of martial law had a substantial destabilizing effect on domestic commercial entities. The research findings indicate that due to the increase in armed aggression, nearly 50% of firms ceased their economic operations, 20% relocated within Ukraine, and 4.4% migrated outside. The text uncovers the primary issues and obstacles that impede the revival of small and medium-sized enterprises and impair their ability to achieve sustainable growth in the midst of mounting security risks. The state's implementation of essential initiatives to promote small and medium-sized companies during war conditions is being examined. The state's implementation of essential initiatives to promote small and medium-sized companies during war conditions is being examined. Specifically, it is determined that there will be changes in institutions and taxes, the business environment will be made more open for the growth of businesses, laws will be created to compensate for property damage caused by military operations, financial aid will be provided to individuals and businesses during times of martial law, and support will be given to businesses to relocate to safer areas. The disclosed list encompasses strategic priorities and state support tools aimed at promoting sustainable development within the small and medium-sized business sector. These include addressing legislative gaps and facilitating the growth of the sector through the continued implementation of e-governance practices. Additionally, efforts will be made to reduce regulatory and fiscal burdens on small and medium-sized businesses, safeguard intellectual property rights, and streamline licensing procedures. Furthermore, the plan involves simplifying access to financing and expanding available sources of funding for the recovery of small and medium-sized businesses. This will be achieved through the provision of grant support, concessional lending, and the introduction of leasing and factoring programs, as well as crowdfunding and venture financing tools etc., establishment of the infrastructure base for the economic resurrection of this sector through the development of industrial parks, innovation development funds, technology transfer and commercialization, and formation of local production systems.

Key words: state regulation of Economy strategic guidelines, state support, small and medium-sized businesses, martial law, challenges, prospects.

© Р. В. Корнєєв, Н. І. Шевченко, 2024

Постановка проблеми. Нові виклики та загрози, спричинені російсько-українською війною, призвели до дестабілізації фінансової системи нашої держави, зниження ефективності економічних процесів, обмеження конкурентоспроможності вітчизняних виробничо-господарських комплексів, посилення несприятливих умов для ведення підприємницької діяльності. Економічна, соціальна, політична та військова турбулентність, яку нині переживає Україна через війну з російською федерацією, уповільнила розвиток країни та призвела до соціально-економічного регресу окремих регіонів, створивши екзистенційний виклик для країни. Ключовими економічними чинниками відновлення соціально-економічного розвитку є збереження та ефективна реалізація потенціалу підприємницького сектору, а також капіталізація факторів виробництва. Для досягнення економічного прогресу Україні необхідна ефективна релокація бізнесу, виробничого обладнання та інших потужностей у безпечніші регіони.

Перенесення елементів економічної системи слугує інструментом збереження ділової активності, а також накопичення та комерціалізації нових технологій. Так, через війну в Україні повністю припинили роботу 54% підприємств, 25% майже припинили свою діяльність, 21% перебазувалися (2% повністю, 12% частково, 7% у процесі), а 31% підприємств не встигли переїхати [1]. Брак або подальше зниження ділової активності в країні призведе до стагнації національної та регіональних економік. Оскільки підприємницький сектор, особливо малі та середні підприємства, є каталізатором економічних інновацій та технологічного прогресу, відповідно пріоритетом державної політики має стати розробка інструментарію мінімізації загроз і ризиків для бізнесу спричинених бойовими діями на території нашої держави, збереження і розвиток підприємницького потенціалу та промислового капіталу.

Аналіз останніх досліджень та публікацій. Як зазначають у своїх роботах О.А. Маслій та А.Д. Глушко [2, с. 125], інтенсифікація темпів демографічної, соціальної та економічної кризи, внаслідок масштабної релокації населення, в умовах воєнного стану створює істотну загрозу для стабільності фінансової системи України. Одночасно з цим, як влучно зауважила Н. В. Павленко [3, с. 162], переселення виконує і так звану ринково-адаптаційну функцію, коли в умовах профіциту на ринку праці, низького рівня доходів і заробітної плати та інших умов, дозволяє переселенцю значно підвищити рівень доходу. У цьому контексті зміну постійного місця проживання чи ведення бізнесу можна розглядати як природний результат ринкових відносин. Дослідження проведене Д. А. Терещенко [4, с. 218] ілюструє, що міграція в періоди активного економічного розвитку має численні позитивні ефекти, серед яких: збалансування структурних характеристик сектору зайнятості, підвищення рівня знань, професійної кваліфікації та спеціалізованих навичок працівника; загальне збільшення інтелектуального та людського капіталу, що створює фінансові та ресурсні можливості для подальшого розвитку.

Проте в сучасних реаліях, для України ці процеси є критично загрозливими. С. В. Радинський та С. Радинська [5, с. 93] підкреслюють, що громадяни здатні до підприємницької діяльності, мають навички подолання труднощів, створення нових робочих місць та генерування новаторських рішень. Результатом зниження рівня інноваційної активності в Україні є скорочення обсягів виробництва, що призводить до зниження конкурентоспроможності економіки та падіння рівня життя населення. Міграція підприємців, в більшості своїй представників малого та середнього бізнесу через їх мобільність, за кордон також означає, що з держави вивозяться специфічні підприємницькі навички, досвід організації та ведення бізнесу, технології, а також зв'язки та контакти. Українські компанії в інших країнах стають центрами залучення вітчизняних бізнес-партнерів, суб'єктів ринкової інфраструктури та працівників. Стимулюється також освітня еміграція, оскільки бізнес часто хоче, щоб український працівник був підготовлений і одразу адаптований до реалій країни, де зареєстрований і функціонує бізнес.

Враховуючи зазначене та зважаючи на нові для національної економіки в цілому і суб'єктів малого та середнього підприємництва зокрема виклики, пов'язані зі станом війни та розширенням її територіальних меж, доцільно звернути увагу на дослідження ролі держави у відновленні економічної активності суб'єктів малого та середнього підприємництва і визначення напрямів забезпечення їх сталого соціально-економічного зростання.

Метою статті є визначення ключових напрямів та дієвих державноуправлінських інструментів забезпечення стабільного функціонування суб'єктів малого та середнього бізнесу у воєнний час.

Виклад основного матеріалу. З початком повномасштабного росії на територію України, перед суб'єктами підприємницької діяльності, які опинилися безпосередньо опинились в зонах бойові дії, гостро постало питання забезпечення переїзду в безпечні області України чи інших країн для збереження виробничих потужностей та створення умов для подальшого розвитку. Подібні переміщення стали можливі завдяки залученню платформи Державного підприємства «Прозоро. Продажі». Відповідно до державної програми релокації бізнесу, що постраждав від війни, підприємствам надаються наступні послуги на безоплатній основі: підбір нового місця розташування; допомога з перевезенням складських запасів та обладнання на локацію; сприяння в розселенні працівників та пошуку нових співробітників; підтримка у відновленні логістики, закупівлі сировини та пошуку ринків збуту [6].

За ініціативи уряду також було вжито інших інформаційних та організаційних заходів для підтримки та забезпечення функціонування переміщеного бізнесу в Україні. Зокрема, на центральному рівні створено інформаційні

платформи з питань сприяння переїзду бізнесу. Основними завданнями цих платформ є забезпечення швидкого процесу пошуку місця для розміщення бізнесу; налагодження прямих контактів між територіальними громадами та бізнесом, готовим до переїзду; надання безкоштовного майданчик підтримки переїзду бізнесу, який призначений як для підприємств, що подали заявку на переїзд, так і для підприємств, які мають намір допомогти іншим у переміщенні; створення Telegram-каналів для моніторингу потреб бізнесу, що релокувався, та бізнесу в процесі переїзду, а також чат-ботів для комунікації з регіональною владою [7].

Станом на початок 2024 року до Міністерства економіки України надійшло 1630 заявок на переміщення від підприємств, успішно завершено релокацію близько 400 підприємств, понад 200 з яких відновили роботу на новому місці. Підприємства стратегічного значення та компанії, які виготовляють товари першої необхідності, а також підприємства, які змогли самостійно демонтувати та транспортувати свої потужності, отримали першочергову фінансову та організаційну підтримку з боку держави. Крім цього, окрему увагу урядових фінансових інституцій було зосереджено на підтримці малого та середнього бізнесу, оскільки його мобільність та адаптивність, зробили ці підприємства основою національної економіки, оскільки суб'єкти даного сектору генерують близько 60 % ВВП та 7 млн робочих місць і забезпечують майже 40 % податкових надходжень, навіть в умовах воєнного стану [8].

Крім цього, Кабінетом Міністрів України було розроблено нову податкову модель для бізнесу в умовах воєнного часу. Основними елементами якої є [9]:

1) кредитування підприємств за програмою «5–7–9%» на суму до 60 млн. грн. під 0% на період воєнного стану;

2) спрощена система оподаткування: для великого бізнесу можлива сплата лише єдиного податку за умови, що річний оборот підприємства не перевищує 10 млрд грн. Для фізичних осіб-підприємців I та II груп сплата єдиного податку є добровільною (за відсутності доходу у воєнний час фізичні особи-підприємці також можуть не сплачувати єдиний соціальний внесок (ЄСВ)). Крім того, ФОП II та III груп могли не сплачувати ЄСВ за мобілізованих працівників – цей обов'язок перекладався на державний бюджет;

3) зниження ПДВ на паливо з 20% до 7% (зокрема, на його імпорт), а також скасування акцизів на нафтопродукти.

Дніпропетровська область стала одним з основних економічних хабів для передислокованих підприємств (рис. 1) [10], оскільки має вищий рівень економічної безпеки у воєнний час порівняно зі сусідніми регіонами, розвинену систему транспортування, можливості для розширення ринків збуту та ринок праці з надлишком робочих місць, який може забезпечити кадрові потреби підприємства та знизити собівартість виробництва.

Так, у Дніпропетровській області опрацьовано 65 заявок на переміщення бізнесу [10], з різних галузей економіки (IT, фінансовий сектор, охорона здоров'я, транспортні та складські послуги, виробництва харчових продуктів (рис. 2)) успішно здійснили переміщення, зберігши понад 600 робочих місць.

Рис. 1. Осередки релокованого бізнесу до Дніпропетровської області

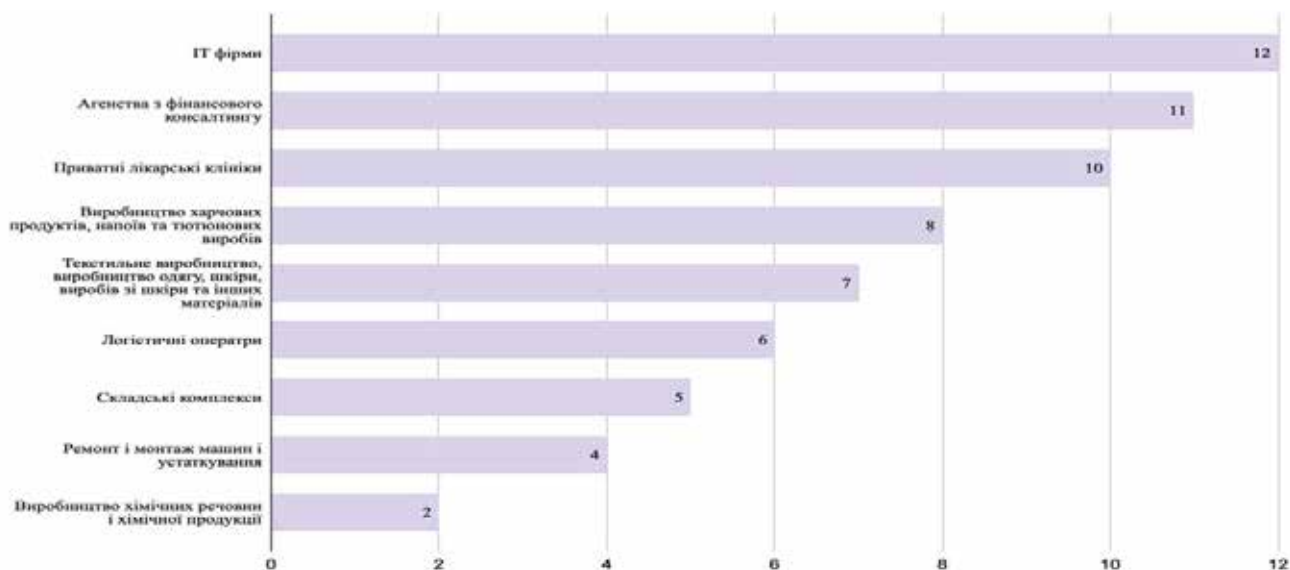

Рис. 2. Галузі промисловості, від яких постуило найбільше заявок на переміщення в Дніпропетровську область

Як видно з рис. 3, більшість переміщених підприємств належать до категорії малий та середній бізнес та вкрай потребують фінансових ресурсів для реалізації проектів з відновлення та розвитку виробництва. За попередніми оцінками Дніпропетровської обласної ради, загальні потреби у фінансуванні складають 4 млрд дол [10].

Як зазначають власники підприємств малого та середнього бізнесу, серед основних причин, що заважають їм повноцінно відновити свою діяльність, крім браку фінансових ресурсів, є наступні негативні чинники (рис. 4).

З метою вирішення зазначених проблем в Дніпропетровській області (в межах загальнодержавного курсу) було запроваджено Програму підтримки релокованого бізнесу на 2022–2023 роки [10], що передбачала надання одноразової фінансової допомоги у розмірі 100 000 грн при реєстрації компанії на території області та ще понад 100 000 грн за умови створення 20 робочих місць. Додатково забезпечено компенсацію за підключення до електромережі (750 000 грн на одне підприємство), а також два ваучери на маркетингові послуги (50 000 грн) та сертифікацію продукції (80 000 грн). Відтак, Дніпропетровщина має всі можливості стати одним з найбільш потужних індустріальних осередків, для релокованого малого і середнього бізнесу із зони бойових дій у країні.

Через неможливість припинення війни на невизначений термін, зниження рівня економічної безпеки країни, руйнування логістичних ланцюгів та відсутність інвестиційних можливостей для підприємницького сектору, масштаби міжнародної бізнес-міграції, найімовірніше, зростатимуть. Оскільки бізнес, особливо малий та середній, під час воєнного стану в Україні працює в умовах повної невизначеності, складних кон'юнктурних ризиків, соціально-економічної непередбачуваності та турбулентності, структура державної влади треба постійно

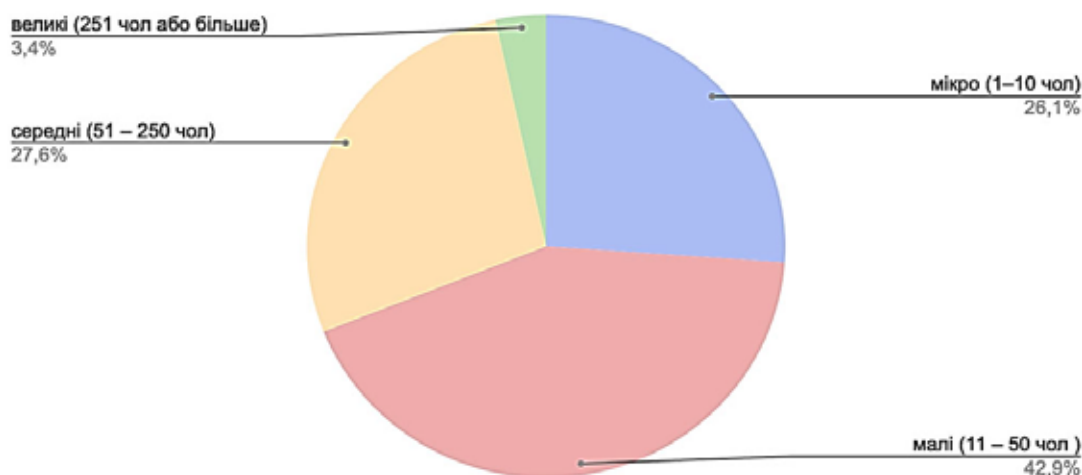

Рис. 3. Структурний розподіл заявок на переміщення бізнесу за розміром підприємства та кількістю робочих місць у відсотках

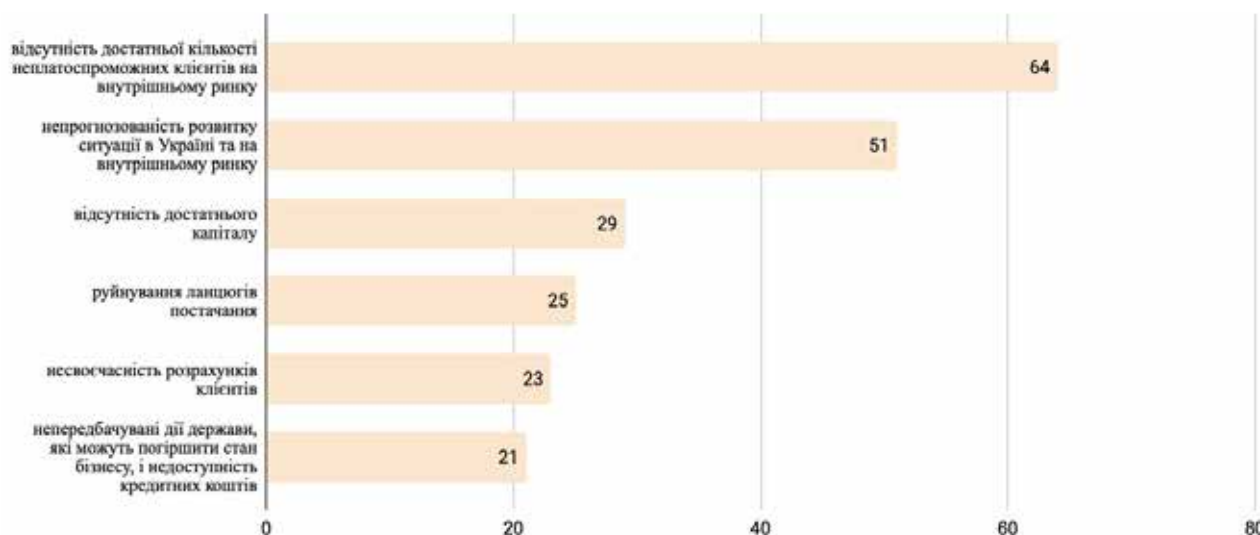

Рис. 4. Проблеми, що перешкоджають відновленню малого та середнього бізнесу України в умовах воєнного стану

розширювати перелік адаптаційних заходів, які б убезпечили релоковані підприємства від потенційної військової загрози, системної кризи та стагнації економіки [11].

Додатковими викликами для національної економіки є:

1) неефективна інфраструктура з високою ресурсо- та енергоємністю виробництва, надмірний розвиток сировинних галузей, низький рівень інновацій, відірваність фінансового сектору від реальної економіки, неефективне функціонування секторів, що забезпечують соціальний розвиток;

2) недостатній інноваційно-технологічний розвиток промислових підприємств, погіршення науково-технічного потенціалу промисловості, скорочення частки високотехнологічних виробництв внаслідок масштабної міграції капіталу та робочої сили;

3) поглиблення диспропорцій між споживчими витратами та інвестиціями в економіку, структурні деформації в економіці, що призводять до зростання цін на енергоносії;

4) значна втрата фінансового, інтелектуального та кадрового потенціалу для розвитку України, скорочення експортних можливостей та постійна трансформація географії закордонних ринків збуту промислових підприємств.

Одночасно з цим, фінансування програм підтримки та розвитку релокованого бізнесу, створює додатковий фінансовий тягар як для місцевих бюджетів, так і для локальних виробників, на податки яких і здійснюються протекціоніські заходи. Це може призвести до значного дефіциту ресурсного забезпечення економічного розвитку області; асинхронності територіального розвитку через нерівномірне розміщення переміщуваних підприємств; заміна високотехнологічного виробництва низькотехнологічним; підвищення собівартості продукції через відсутність територіальних програм співпраці промисловості та науково-технічних установ.

Зазначена проблематика спонукає до пошуку додаткових ефективних інструментів підтримки вітчизняних представників малого та середнього бізнесу, одним з яких є співпраця з країнами ЄС в цій галузі. Серед них – програма підтримки збереження робочих місць (фонд Support to mitigate Unemployment Risks in an Emergency), що включає схеми підтримки зайнятості під час кризи, включаючи надання роботодавцям субсидій на часткову оплату праці працівників (у 2020 році програма охопила близько 31 мільйона осіб і 2,5 мільйона підприємств), а також ваучерні схеми, спрямовані на підтримку співпраці між українськими підприємствами та бізнесом з ЄС. Подібні ініціативи сприяють як короткостроковій співпраці для придбання товарів і послуг, а також довгостроковому співробітництву за рахунок входження українських компаній у мережі міжнародного співробітництва та ланцюги створення вартості, що досягається через реалізацію спільних проектів у таких сферах, як дослідження, розробки, інновації та цифровізація. Ваучери можуть видаватися українським підприємствам, а кошти за їх використання будуть виплачуватися підприємцям з країн ЄС. Наприклад, ваучери "на інтернаціоналізацію" можна використовувати для покриття витрат на сертифікацію якості продукції, дослідження ринку, реєстрацію патентів і торгових марок, участь у міжнародних ярмарках та інших промоційних заходах, а ваучери на цифровізацію – для створення платформ електронної комерції, систем кібербезпеки, розроблення та придбання цифрових інструментів [12].

Важливо відзначити, що регуляторні та фіскальні органи влади повинні і надалі продовжувати співпрацю з бізнес-суб'єктами у напрямку визначення ефективних заходів щодо створення сприятливих умов для

підприємницької діяльності. Разом з цим важливо підкреслити, що державі слід удосконалювати реалізацію наступних напрямів підтримки малого та середнього бізнесу:

– лібералізація розвитку сектору малого та середнього підприємництва за рахунок мінімізації податкового тиску на підприємства, сприяння захисту прав інтелектуальної власності, спрощення ліцензійно-дозвільних процедур, гармонізації законодавства з міжнародними нормами права, розроблення та реалізації дорожніх карт розвитку пріоритетних секторів малого та середнього бізнесу, зокрема їх експортного потенціалу;

– полегшення доступу та розширення джерел фінансування для суб'єктів малого та середнього бізнесу включає надання грантової підтримки та пільгового кредитування для стабілізації їх стану, сприяння інноваційному зростанню та цифровізації, надання кредитів, гарантій та страхування для експортних операцій, впровадження лізингових і факторингових програм, а також інструментів краудфандингу та венчурного фінансування. Крім того, надається підтримка інвестиційного кредитування та відстрочки платежів у перший місяць реалізації інвестиційних проектів.

– формування інфраструктурного базису для економічного відродження сектору малого та середнього бізнесу включає ряд заходів, таких як розбудова індустріальних парків, створення фондів розвитку інновацій, трансфер та комерціалізація технологій, формування локальних виробничих систем, розвиток торгових представництв у інших країнах, створення експортно-кредитних агентств, формування цифрових екосистем для міжсекторальної співпраці, платформ розвитку інноваційного підприємництва і стартапів у сфері малого та середнього підприємництва, а також проведення тренінгів, конференцій, форумів з питань інтернаціоналізації вітчизняних суб'єктів малого і середнього бізнесу, розвитку міжнародного партнерства, цифрової трансформації бізнесу та інших важливих аспектів.

Висновки з дослідження та перспективи подальших розвідок. Дослідження проблем з якими стикається малий та середній бізнесу внаслідок воєнного стану та виявлення основних перешкоди перед відновленням їх діяльності і забезпеченням сталого розвитку в умовах зростаючих загроз для національної безпеки, дозволили сформулювати пропозиції для вдосконалення державної політики підтримки вітчизняного бізнесу в умовах бойових дій на території України. Окреслено стратегічні орієнтири та інструменти реалізації програм підтримки сталого розвитку малого та середнього бізнесу, серед яких: лібералізація розвитку сектору малого та середнього підприємництва, регулювання законодавчих прогалів, спрощення доступу та розширення джерел фінансування в процесі відбудови суб'єктів малого та середнього бізнесу, формування інфраструктурного базису для економічного відродження даного сектору.

Список використаних джерел:

1. Стан та потреби бізнесу в умовах війни. Онлайн платформа «Дія.Бізнес». URL: <https://business.diia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rezultati-opituvannya-v-listopadi-2022-roku>. (дата звернення: 01.03.2024).

2. Маслій О. А., Глушко А. Д. Державне фінансове регулювання як інструмент мінімізації загроз економічній безпеці України в умовах воєнного стану. *Цифрова економіка та економічна безпека*. 2022. № 2 (02). С. 125–130.

3. Павленко Н. В. Стимулювання економічної активності бізнесу в умовах воєнного стану та у повоєнний період. Сучасні проблеми правового, економічного та соціального розвитку держави: тези доп. XI Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Вінниця, 9 груд. 2022 р.). МВС України, Харків. нац. ун-т внутр. справ, Наук. парк «Наука та безпека». Вінниця, 2022. С. 160–162.

4. Терещенко Д. А. Механізми державного регулювання розвитку людського капіталу в Україні: дис. ... д-ра держ. упр : 25.00.02. Харків, 2020. 452 с.

5. Радинський С. В., Радинська С. Релокація бізнесу України в умовах війни із РФ. Формування механізму зміцнення конкурентних позицій національних економічних систем у глобальному, регіональному та локальному вимірах: Матеріали XI Міжнародної науково-практичної конференції, 3 листопада 2023 року. Т. : ФОП Паляниця В.А. 2023. 92–94.

6. Про затвердження плану невідкладних заходів з переміщення у разі потреби виробничих потужностей суб'єктів господарювання з територій, де ведуться бойові дії та/або є загроза бойових дій, на безпечну територію: Розпорядження КМУ від 25 березня 2022 р. № 246-р. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80>. (дата звернення: 01.03.2024)

7. Програма релокації підприємств. Міністерство економіки: *офіційний веб-сайт*. URL: <https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679a99a&title=ProgramaRelokatsiiPidprimstv> (дата звернення: 01.03.2024)

8. Як війна вплинула на МСБ в Україні. *Forbes: офіційний веб-сайт*. URL: <https://forbes.ua/news/mayzhe-91-pidpriemstv-v-ukraini-vidnovili-robotu-z-pochatku-viyni-golovne-z-doslidzhennya-programi-rozvitku-oonundp-20022024-19340>. (дата звернення: 01.03.2024)

9. Дикань В., Фролова Н. Напрями та інструменти державної підтримки розвитку малого та середнього бізнесу в Україні у воєнний час. *Економіка та суспільство*. 2022. № 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56>. (дата звернення: 01.03.2024)

10. Про підсумки роботи з релокованим бізнесом за 2022 – 2023. *Дніпровська міська рада: офіційний веб-сайт*. URL: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/pidsumki_po_relokacii_2023.pdf. (дата звернення: 01.03.2024)

11. Як війна вплинула на український бізнес. Liga.net: *веб-сайт*. URL: <https://biz.liga.net/ua/ekonomika/all/article/gosudarstvo-svoeobraznyy-koll-tsentr-kak-biznes-ubegaet-ot-voyny-na-zapad-ukrainy>. (дата звернення: 01.03.2024)

12. Як ЄС уже зараз може допомогти українському бізнесу. Інструменти підтримки. *Економічна правда: веб-сайт*. URL: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/05/17/687133/>. (дата звернення: 01.03.2024)

References:

1. Stan ta potreby biznesu v umovakh viyny [The state and needs of business in wartime conditions]. Onlayn platforma «Diyu.Biznes». URL: <https://business.diiia.gov.ua/cases/novini/stan-ta-potrebi-biznesu-v-umovah-vijni-rez-ultativ-opituvannya-v-listopadi-2022-roku>. (accessed 01 March 2024)

2. Maslii O.A., Glushko A.D (2022). Derzhavne finansove rehulyuvannya yak instrument minimizatsiyi zahroz ekonomichniy bezpetsi Ukrayiny v umovakh voyennoho stanu [State financial regulation as a tool for minimizing threats to the economic security of Ukraine in the conditions of martial law]. *Tsyfrova ekonomika ta ekonomichna bezpeka*. no 2 (02). pp. 125–130.

3. Pavlenko N. V (2022). Stymulyuvannya ekonomichnoyi aktyvnosti biznesu v umovakh voyennoho stanu ta u voyennyi period [Stimulating the economic activity of business in the conditions of martial law and in the war period]. Suchasni problemy pravovoho, ekonomichnoho ta sotsial'noho rozvytku derzhavy: tezy dop. KHI Mizhnar. nauk.-prakt. konf. (m. Vinnytsya, 9 hrud. 2022 r.). MVS Ukrayiny, Kharkiv. nats. un-t vnutr. sprav, Nauk. park «Nauka ta bezpeka». Vinnytsya. pp. 160–162.

4. Tereshchenko D. A. Mekhanizmy derzhavnogo rehulyuvannya rozvytku lyuds'koho kapitalu v Ukrayini [Mechanisms of state regulation of human capital development in Ukraine]: dys. ... d-r data stanu: 25.00.02. Kharkiv, 2020. 452 p.

5. Radinskiy S. V., Radinska S. (2023). Relokatsiya biznesu Ukrayini v umovah viyni z RF. [Relocation of Ukrainian business in the conditions of war with the Russian Federation] Materialy XI Mizhnarodnoyi naukovopraktychnoyi konferentsiyi «Formuvannya mekhanizmu zmitsnennya konkurentnykh pozytsiy natsional'nykh ekonomichnykh system u hlobal'nomu, rehional'nomu ta lokal'nomu vymirakh», 3 lystopada 2023 roku. T. : FOP Palyanitsa. pp. 92–94.

6. Cabinet of Ministers of Ukraine (2022) Pro zatverdzhennya planu nevIdkladnih zahodiv z peremIschennya u razi potrebi virobnychih potuzhnostey subyektiv gospodaryuvannya z teritoriy, de vedutsya boyovi dIYi ta/abo E zagroza boyovih dIy, na bezpechnu teritoriyu: Rozporyadzhennya [On the approval of the plan of emergency measures for the relocation, if necessary, of production facilities of economic entities where hostilities are taking place and/or there is a threat of hostilities to a safe territory: Decree dated]. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/246-2022-%D1%80>. (accessed 01 March 2024)

7. Programa relokatsiyi pidprimstv [Enterprise relocation program]. Ministerstvo ekonomiki: ofitsiyiniy veb-sayt. URL: [https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679a99a&title=Programa RelokatsiiPidprimstv](https://www.me.gov.ua/Documents/Detail?lang=uk-UA&id=3e766cf9-f3ca-4121-8679a99a&title=Programa%20RelokatsiiPidprimstv). (accessed 01 March 2024)

8. Yak viyna vplinu na MSB v Ukrayini [How the war affected SMEs in Ukraine]. *Forbes*: web-site. URL: <https://forbes.ua/news/mayzhe-91-pidpriemstv-v-ukraini-vidnovili-robotu-z-pochatku-viyni-golovne-z-doslidzhennya-programi-rozvit-ku-oon-undp-20022024-19340>. (accessed 01 March 2024)

9. Dykan V., Frolova N. (2022). Napryami ta instrumenti derzhavnoyi pidtrimki rozvitku malogo ta srednogo biznesu v Ukrayini u voennyi chas. [Directions and instruments of state support for the development of small and medium-sized businesses in Ukraine during wartime]. *Економіка та суспільство*. no 38. DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-38-56>. (accessed 01 March 2024)

10. Pro pidsumki roboti z relokovanim biznesom za 2022–2023 [About the results of work with relocated businesses for 2022–2023]. Dniprovska miska rada: ofitsiyiniy veb-sayt. Available at: https://dniprorada.gov.ua/upload/editor/pidsumki_po_relokacii_2023.pdf. (accessed 01 March 2024)

11. Yak viyna vplinu na ukrayinskiy biznes [How the war affected Ukrainian business]. Liga.net: web-site. Available at: <https://biz.liga.net/ua/ekonomika/all/article/gosudarstvo-svoeobraznyy-koll-tsentr-kak-biznes-ubegaet-ot-voyny-na-zapad-ukrainy>. (accessed 01 March 2024)

12. How the EU can already help Ukrainian businesses. Economic truth: web-site. Available at: <https://www.epravda.com.ua/publications/2022/05/17/687133/>. (accessed 01 March 2024)